Makale Türü: Araştırma
Makale Geliş Tarihi: 14.09.2024
Makale Kabul Tarihi: 11.11.2024

ŞİŞMAN, Gönül Yorar. (2024) "Modern Dünyada Cinsiyete Bağlı Ayrımcılığın Mitolojik Kökenleri ve Tarihsel Yüklerin Dolaşımı: Hangi Hikâyenin Devamıyız? ". *Tezkire Dergisi*. Yıl: 33 Sayı: 90. (49-75)

Modern Dünyada Cinsiyete Bağlı Ayrımcılığın Mitolojik Kökenleri ve Tarihsel Yüklerin Dolaşımı: Hangi Hikâyenin Devamıyız?

Gönül Yonar ŞİŞMAN*

Özet

Cinsiyet merkezli ayrımcılığın kökenini tartışan post yapısalcı feminist eleştirmenler, tarihin bir aralığında ataerkil sistemin mitleri temellük ettirdiğini ve ideolojik bir aygıt olarak kadın aleyhine olgusal kalıplara dönüştürdüğünü savunmaktadır. Yunan mitolojisindeki *Pandora'nın yaratılışı* hikâyesi ve Kitab-ı Mukaddes'te geçen *cenneten kovuluş* anlatılarında yer alan kadın imgesinin kadını indirgeyici anlamlarla kuşatarak erkeği ise daha üst rollerle tahkim ederek günümüz kadın ve erkek tasavvurunu inşa ettiğini öne süren feminist mit eleştirisi bu anlatıların ataerkil tondaki yapılarını sökmek, kurguyu yıkmak ve metni yeniden yazmak gibi bir dizi postmodern okuma yöntemiyle mitlerin cinsiyetçi yapısını altüst etmeyi önermektedir. Feminist mit eleştirisinin mezkur iki kaynağa ilişkin yaklaşımlarının tartışılması kadar, bu iki kaynağın farklı mitik ve dinî kaynaklara sahip Doğu dünyasının kadın ve erkek tasavvuruna etkilerini de ele almak önem arz etmektedir. Bu çalışma, mitlerin öyküleştirilmiş yapılarını yapısökümle yeniden yazmayı öneren feminist yaklaşımlardaki problematiklere yakından bakarken, ataerkil mitlerin günümüze kadar gelen kadın ve erkek algısının kanımsanmış olgulara dönüşmesini tartışmaya odaklanmaktadır. Çalışma feminist mit eleştirisinin; mitlerin bünyesinde taşıdığı geleneği, farklı kültürlere özgü özleri, çağlara göre değişebilen yorumbilimsel imkânları ve mitlerin yapısında bulunan kadim bilgiyi bir tsunami gücüyle alt üst etme potansiyelini tartışmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kadın Mitleri, Feminist Mit Eleştirisi, Mit Yıkımı

Abstract

The poststructuralist feminist critics who discuss the origins of gender based discrimination argue that some point in history the patriarchal system appropriated myths and transformed them into factual patterns againts women. In the story of The Creation of Pandora in Greek mytholog and the narratives of expulsion from heaven in the Bible builds today's imagination of man and women by surrounding women with reductive meaning and digging men in hinher roles and the patriarchal toned structures of these narratives. It proposes to overturn the gendered structure of myths through a series of postmodern reading methods such as dismantling, destroying the fiction and rewriting. In addition to discussing the approaches of feminist myth criticism regarding the two sources mentioned it is also important to consider the effects of these two sources on the perception of women and men in the Eastern world which has different mythcal and religious sources. This study on discussing the transformation of the perception of women that has survived to the present into accepted facts while closely examining the problematics in feminist approaches that propose to rewrite the narrative structures of myths through deconstruction. This study examines feminist myth criticisim; it aims to discuss the tradition myths carry, the essences specific to different cultures, the hermeneutical possibilities that can change according to ages and the potential to overturn the ancient knowlege inherent in myths with the power of a tsunami.

Keywords: Women's Myths, Feminist Myth Criticism, Myths Destruction

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, gonul_yonar@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2091-7089

Giriş

İnsanlığın tarih öncesi epistemolojisini oluşturan mitler, ilk insan topluluklarının, düşünce, inanç, gelenek, yaşayış ve davranışlarına ilişkin müktesebatı günümüze kadar taşıyan yapılardır. İnsanlığın ortak hafıza kodlarını taşıdığı varsayılan mitler (Jung, 2005), varlığın ilk izlerinden itibaren kadim dönemlerin yaratılış, Tanrı, evren insanın varlığı ve bu eksende gelişen vakalar üzerine anlatılan olağanüstü hikâyeler (Tökel, 2001: 60) olarak kültürel etkileşimlerin tesiriyle birlikte farklı coğrafyalarda benzer kalıpların ve olguların oluşmasına ya da farklı uygulama ve inançların pratiklerine imkan veren bir yapı arz etmektedir.

Modern düşünce, tarih öncesinde yaşamış insanlık deneyimlerini tanımlarken çeşitli kompartımanlar kullanmış ve rasyonalitenin "dışında" tasnif ettiği mitleri "hakikat bilgilerini içeren yapılar" ını dikkate almaksızın kendi rasyonalitesinin dışında konumlandırmıştır (Eliade, 2001). Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa Aydınlanmasının pozitivist ve rasyonalist paradigmasında hassasiyetle dışarıda tutulan mitoloji müktesebatı "ilkel toplumların inanış biçimleri" sınırlılığında kabul etmiştir. "Mitoloji" bilimi modern paradigma tarafından belirlenmiş bu eksen çerçevesinde primitif toplulukların inanış, düşünüş ve tahayyül biçimlerinin yansıması olarak görülen mitosları inceleyen bilimsel bir alan kabul edilmiştir (Lévi- Strauss, 1995). Modern düşüncenin mitlere ilişkin tanım ve sınıflandırmalarının doğruluğu, güvenilirliği ve tarafsızlığı XX. yüzyılın başlarına kadar büyük oranda tartışılmamış, Avrupa merkezli tek doğru olarak görülmüştür (Bernal, 1991).

Modern paradigmanın eşitlik ve haklar konusunda gösterdiği tutumun yanlı olduğunu ilk defa eşit işe eşit ücret talepleriyle dile getiren kadınlar, kısa süre sonra meselenin yalnızca ücret-iş ekseninde olmadığını, kadınların yaşamın her alanında karşılaştıkları eşitsizliklerin kökensel kaynağının mitolojik anlatılar olduğunu dile getirmeye başlamışlardır. XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren feminist eleştiri içinde feminist mit eleştirisi, modern paradigmanın mitleri, epistemolojik bir kaynak olarak tarihin dışında konumlandırmasına rağmen, kadın ve kadına ilişkin olgular söz konusu olduğunda işleyen bir makine dişlisine dönüştürdüğünü ileri sürerek kadına ilişkin indirgeyici düşüncenin arkaik hikâyelerden gelen izleklerle beslendiğini savun-

maktadır. Sonraki on yıllar içinde post yapısalcı feminist mit eleştirmenleri, toplumun her katmanına sirayet etmiş kadın ayrımcılığının kökenlerinin mitolojik anlatılara kadar uzandığını teorik yaklaşımlarla ortaya koymuşlardır. Avrupa'nın ortasında Aydınlanma'nın merkezinde kadınlar, tarih öncesi mitik hikâyelerin ataerkil düşünce tarafından kendilerine biçilmiş giysilerine karşı çıkan post yapısalcı mit eleştirmenlerinin dile getirdiği eleştirilere bakılacak olursa modern düşüncenin dışına itilmiş mitlerin, kadın karşıtı anlam evrenlerinin, modernitenin cinsiyet ayrımcılığına hizmet eden kullanışlı bir aygıt olarak varlığını sürdürdüğü, erkek merkezli hakim düşüncenin antik çağlardan günümüze kadar gelen ataerkil mitolojik hikâyelerin varisi olduğu görülmektedir.

Mit eleştirisine zemin hazırlayan ortamda; başlangıçta odağa alınan ekonomik ayrımcılığın tek cepheli olmadığı, *androposen* yayılmacılığın cinsiyet ayrımcılığını yalnızca ekonomide değil, sosyo-kültürel, siyasal tüm alanlarda gösterdiği, kadını yüzyıllardır sürekli bir biçimde kanıksanmış kalıplarla ayrıştırdığı, "öteki"ni inşa ederek modern düşüncenin asılı durduğu başat ikili karşıtlıkları yaratmada devamlılık gösterdiği dile getirmektedir. Simone De Beauvoir, ataerkil bilincin mitleri kendi sistematik düzeninin devamlılığı için kullandığını bu düzenin sanat ve edebiyat metinleri yoluyla kadını her alanda yok sayan bir mekanizmaya dönüştüğünü ifade eden ilk isimdir. Beauvoir'in *Second Sex* (1949) adlı eserinden sonra mitlere odaklanan post yapısalcı Fransız feminist eleştirmenler sanat, edebiyat ve diğer alanlarda kullanılan mitlere daha geniş çerçeveden bakarak feminist mit eleştirisine ilişkin kuramsal çerçeveyi oluşturmuşlardır. Post yapısalcı feminist mit eleştirisine göre tarih öncesi devirlerden gelen mitolojik hikâyeler tarihin bir kesitinde mit yapıcılar (*mythmaker*) tarafından dönüştürülerek ataerkinin sürekliliğini sağlayan birer siyasal-ideolojik araç haline getirilmiştir. Bu eksende ister biyolojik cinsiyet (*sex*) ister toplumsal cinsiyet (*gender*) olsun cinsiyete dayalı ayrımcılığın uygarlığın başlangıcında mitolojik hikâyelerin dönüştürülmesiyle kurulduğuna, ana soylu dönemin izlerinin bir şekilde yok edildiğine ve kadın aleyhine hukuksal, siyasal ve sosyal düzenin günümüze dek edebiyat, sanat, gelenek ya da kolektif hafızayı sürdüren çeşitli araçlarla taşındığına (Kalaycı, 2019) ilişkin tartışmalar gündeme taşınmıştır.

Fransız feminist eleştirmenlerine göre cinsiyeti üzerinde ayrımcılığa uğrayan ve sürekli ötekileştirilen kadına ilişkin düşüncelerin kö-

keninde iki kaynak bulunmaktadır. Bunlardan ilki Kitab-ı Mukaddes merkezli *cennetten kovuluş* anlatısındaki Eva (Havva) diğeri ise Yunan mitolojisi kaynaklı *kadının yaratılışı* (Pandora) hikâyesidir. Bu iki hikâyenin tarih öncesi devirlerden günümüze kadar erkek egemen (*androcentric*) bir tonda geldiği, bu tonun kadına ilişkin indirgeyici düşünceleri beslediği ve kişiselleştirilmiş Yunan mitolojik anlatılarını düşünce biçimiyle destekleyen dini anlatıların (Musevi-Hıristiyan) kadınlık ve erkekliklerin inşa edilmesinde başat rol oynadığı öne sürülmektedir. Kadın ve erkek hakkında yaratılıştan böyleymiş gibi kanıksanmış olgularla donatılan mitik anlatıların anlam evrenlerinin yeniden ele alınmasını, postmodern yaklaşımların desteklediği yapısöküm (*deconsturction)* yöntem ve yaklaşımlarıyla mitik hikâyelerin yıkımını ve yeniden yazılarak yapılandırılmasını öneren eleştirmenler, mitlerdeki ataerkil fenomenlerin bu yolla ortadan kalkacağını ve mitlerin yapısında bulunması muhtemel dişil gücün yeniden ortaya çıkacağını savlamaktadırlar.

Dinî ve mitolojik anlatıların kaynaklık ettiği ileri sürülen kadın karşıtlığı/ayrımcılığı ya da kötücül kadın imgesi eleştirisi; Avrupa merkezli görüşün refere ettiği din (Tevrat ve/veya İncil) ile yine Avrupa merkezli kimliğin kültürel kökenini oluşturan Yunan mitolojisinin ürettiği bir eksende ilerlemektedir. Bu eksen bir yandan belli bir kadın sınıfını (Avrupalı, beyaz, seçkin) onların deneyimleri üzerinden gören bir yandan da dinî ve mitik metinlere yalnızca Batı referanslarıyla bakan yaklaşımları öne çıkarmaktadır. Bu yaklaşımlar, ikinci dalga feminist hareketin, kendisinden sonra gelen üçüncü dalga feminist isimler tarafından eleştirildiği noktayı da işaret etmektedir. Yalnızca Avrupalı beyaz kadının konuşulduğu ve diğer coğrafi bölgelerin kadınlarının görmezden gelindiği, örneğin siyahî kadınların haklarının söz konusu edilmediği yönündeki eleştiri (Spivak, 2007: 90-92) mit eleştirisinde ortaya konulan feminist yaklaşımlar için de geçerlidir. Steril feminizm anlamına gelen bu tutum, farklı kültürel yapılarda ve farklı mitolojik müktesebata sahip kadın deneyimlerini görünmez kılarken Avrupa merkezci bakışa katkı sağlayan bir izlek oluşturmaktadır. Bu yönüyle feminist mit eleştirisinin dile getirdiği mitik hikâyelerin yıkılarak yeniden yazılması önerisi bütüncül olmaktan ziyade dar kapsamlı bir kadın tecrübesini görünür kılmakta, üsttenci, seçkin ve sınırları belli tahlilleri önümüze koymaktadır. Eleştirilen mitik ve dinî kaynaklar modernitenin paradigma dışında tutmasına rağmen işlevselliği

oranında araçsallaştırdığı Batı müktesebatına ait kaynaklardır. Kitabı Mukaddes'in kaynaklık ettiği ve Hıristiyan teolojisinin sürdürerek çok daha girift hale getirdiği *cennetten kovuluş* anlatısıyla "şeytan-baştan çıkaran kadın" imgesini pekiştiren düşüncenin diğer Tek tanrılı dinlerde örneğin İslam'da ya da Zerdüşt dini metinlerinde aynı ataerkil eksende kurgulanıp kurgulanmadığına veya o kültürlerdeki hikâyenin izdüşümlerinin ne olduğuna ilişkin diğer mitolojilere karşı en iyimser ifadeyle derin bir ilgisizlik/kayıtsızlık görülmektedir. Yunan mitolojisi kaynaklı anlatılardaki Pandora ile simgeleşen "lanetli kadın" imgesi örneğin İskandinav, Sibirya, Türk, İran Mısır gibi mitolojilerde aynı ataerkil tona mı sahiptir? Adını andığımız dinler ve kültürlerde kadın algısını biçimlendiren dinsel ve mitolojik anlatılar bilinmeden yapılacak mit eleştirisinin problematikler taşıyacağı muhakkaktır.

Öte yandan Doğu müktesebatı söz konusu olduğunda görülen ilgisizliği pekiştiren önemli bir husus da görmezden gelindiğini bilse dahi Doğu'nun, kendi kaynaklarında bulunmayan indirgeyici kadın düşüncesine kaynaklık eden dinî ve mitolojik mirası sahiplenmesidir. Kitab-ı Mukaddes ve Yunan mitolojisi merkezli dolaşımda olan kadına (ve erkeğe) ilişkin temsiller, Doğu kaynaklarının ürettiği/üreteceği bakış açısından yoksun olmakla birlikte Avrupa merkezli olguların evrensel kabuller gibi algılanmasına destek olmaktadır. Batı paradigmasının ürettiği dinî-mitolojik tanım ve temsillerden feminist yaklaşımlara ve eleştirilere kadar bütün çıktıları sağduyu ile ele almak, mevcut kadın düşüncesinin kökenlerine ilişkin tespitleri tahlil etmek ve Batılı kaynaklar dışında kendi kültürüne ilişkin dinî-mitolojik kaynakların kadına ve erkeğe dair temsil örneklerini ve bakış açılarını ortaya koymak zarureti önem arz etmektedir.

Kitab-ı Mukaddes ve Antik Yunan mitolojisi kaynaklı kadın karşıtı söylemin tarihsel bagajının bugünün kadın düşüncesine etkileri her alanda görülmektedir. Bu makalede, Avrupa merkezli dinî ve mitolojik kaynakların modern paradigmanın rasyonel yapısına rağmen kadına ilişkin olguları belirlediğine ve metinler yoluyla günümüze kadar gelerek indirgeyici kadın düşüncesini tahkim ettiğine ilişkin feminist mit eleştirisi yaklaşımlarına yakından bakılmıştır. Yakın okuma, feminist mit eleştirisinin sorunlu açılarını görünür kılmayı, diğer kültürlerin indirgeyici kadın düşünesini miras olarak üstlenmelerinin açmazlarını ve günümüze taşınan bu mirasın ne kadarının "kendi hikâyemiz"e

ait olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Dinî ve mitolojik anlatıların ürettiği kadın fenomenlerinin ortaya konulması ve tartışılması tarihsel yüklerin doğru tahlil edilmesine katkı sağlayacağı gibi kadın ve erkeğe ilişkin rollerin adalet ve hakkaniyet ekseninde yeniden inşa edilmelerine de imkan tanıyacaktır.

Kadın ve Mit: Eva'nın Günahı

Heidegger, insanlığın kökenine ilişkin bilgiler veren kadim anlatıların bizi "tarihsel başlangıcımızın gizli/saklı kalmış özüne yaklaştıran kökensel metinler (*urtext*)" (Heidegger, 1984) olduğunu belirtir. Bugünün hikâyesini anlamlandırma çabasını içeren bu yakınlaşma tarih öncesi zeminde duran ve kadim anlatılara da kaynaklık eden mitler üzerinden gerçekleşir. Mitler, modern dünyadan geriye doğru gidildiğinde insanlık tecrübesinin geçirdiği aşamaların yazılı kaynaklardan önceye ilişkin bilgisinin kaynağını oluşturur. Bu yönüyle mitler aynı zamanda varlığın bilinen ilk izlerini taşıyan yapısal bilgi formlarıdır (Eliade, 2001).

Mitlerin kadınla ilişkisi; ilk yaratımın temel unsuru olarak anlatılan mitik Ana (*magna matar*)dan, yaratıcı ve yıkıcı dişil ruhlara, varlık, toprak ve doğayla ilişkili simgesel anlatılara dayansa da paleolitik çağın *Venüs heykelcikleri*nin sanat ve edebiyat yoluyla üretilen imgelerinin yarattığı anlam evrenlerinde oluşan cinsiyete bağlı indirgeyici kadın düşüncesi tarihsel bir kimlik kazanarak günümüze kadar gelmiştir (Penglase, 2005). Oluşan kimliğin kadın aleyhine imgeler üretmesi de bu tarihsellik içinde gerçekleşmiş görünmektedir (Yolcu, 2013:13). Mitlerin günümüze kadar gelen izleklerinde sürekli biçimde tekrarlanan bu kimliği Eliade Freud'un Oedipus teorisine ilişkin örnek üzerinden açıklar. "İmgeler kuşkusuz, Freud tarafından aydınlatılmış tüm "somut" imaları kapsamamaktadır, ama işaret etmeyi denedikleri gerçek, "somut"a yapılan bu cins atıflarla tüketilecek nitelikte değildir" (Eliade, 1992: XXII). Bu açıklama mitlerin taşıdıkları anlam evrenlerinin sürekli bir biçimde somut imalarla donatıldığını ve giydirilen anlamların mitlerin özüne ilişkin anlamlara dair çok az bilgi verdiğini ifade eder. Bu *çok az bilgi*, Heidegger'in belirttiği "gizli/saklı kalmış *öz*e" ancak yaklaştırabilen imgeler üretmektedir.

Mitler yoluyla üretilen imgelerin kadınla ilişkili olanlarına yakından bakıldığında ağır bir tarihsel bagajla birlikte gelerek günümüz kadın algısını da inşa eden içerikleri barındırdığı görülmektedir. Bu içeriğe kaynaklık eden iki referans, kadın-mit ilişkiselliğinin örüldüğü somut imaları ve bu imalar etrafında oluşturulan kadınlık simge-

lerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Birincisi, Musevilik-Hıristiyanlık ana ve apokrif kaynaklarında zikredilen, İslamiyet'in ise tali kaynaklarında yer bulan *cennetten düşüş* anlatısıdır.[1] Bu anlatının ana fikri, Tanrının yaklaşmamakla emir verdiği ağacın meyvesini tatmak için *Adem*'i "baştan çıkaran" *Eva*'nın (Havva), türlü cezalarla birlikte insanın ölümsüzlüğünü kaybetmesinden de sorumlu tutulması ve Adem'le birlikte cennetten kovulmalarına sebep olmasıdır. Bu hikâyeye göre *cennetten kovulma* hadisesinin merkezinde kadın (Lilith, Havva) [2] bulunmaktadır. İslamiyet'in ana kaynağı Kur'an-ı Kerim'de ise hem cennetten kovulmaya sebep olan Havva değildir [3] hem de

[1] Kitab-ı Mukaddes'teki *cennetten düşüş/kovulma* hadisesi Başlangıç 3:1-24'te geçmektedir. Bu pasuklarda (ayet), Yehova Tanrı'nın yarattığı yılanın kadın yoluyla erkeği kandırması ve böylece cennetten yeryüzüne indirilmeleri anlatılır. Pasuk şu şekildedir: "Yehova Tanrı'nın yarattığı tüm yaban hayvanları içinde en temkinlisi yılandı. Kadına şöyle dedi: Tanrı gerçekten bahçedeki her ağacın meyvesinden yemeyecek misiniz dedi?/ Kadın yılana şu cevabı verdi: "Bahçedeki ağaçların meyvesinden yiyebiliriz./ Fakat bahçenin ortasındaki ağacın meyvesi hakkında Tanrı, 'Ondan yemeyeceksiniz, ona asla dokunmayacaksınız, yoksa ölürsünüz' dedi. O zaman yılan, kadına şöyle dedi: 'Kesinlikle ölmezsiniz'/ Tanrı biliyor ki, o ağacın meyvesinden yediğiniz gün gözleriniz açılır, iyiyi kötüyü bilerek Tanrı gibi olursunuz."/ O zaman kadın baktı, ağacın meyvesi yenilebilir, göz alıcı bir meyveydi, gerçekten de hoş görünüyordu. Böylece kadın ağacın meyvesinden alıp yedi. Sonra kocasıyla beraberken ona da verdi, o da yedi/ O zaman ikisinin de gözleri açıldı ve çıplak olduklarını fark ettiler. İncir yapraklarını birbirine dikip edep yerlerini örttüler." Pasukların bundan sonrasında Yehova Tanrı adama ve kadına neden yasak olan meyveyi yediklerini sorar, adam suçu kadına, kadın da yılana atar. Sonunda Yehova Tanrı yılana, kadına ve adama cezalar verir: "Yehova Tanrı yılana şunları söyledi: "Bunu yaptığın için, tüm evcil hayvanlar ve tüm yaban hayvanları içinde sen lanetli oldun. Karnın üstünde sürüneceksin ve ömrün boyunca toprak yiyeceksin / Seninle kadın arasına, senin soyunla onun soyu arasına düşmanlık koyacağım/ O senin başını ezecek, sen onun topuğunu yaralayacaksın/ Kadına da şunu dedi: "Gebelikte çekeceğin sıkıntıları çok arttıracağım; sancılar içinde çocuk doğuracaksın. Kocana aşırı düşkün olacaksın, o da sana hâkim olacak/ Ve Âdem'e de şunu dedi: "Karının sözünü dinleyip 'Yemeyeceksin' diye emrettiğim ağacın meyvesinden yediğin için, toprak senin yüzünden lanetli oldu. Toprağın ürününü yemek için ömrün boyu zahmet çekeceksin/ …Böylece Yehova Tanrı onu Aden bahçesinin dışına, kendisinin alınmış olduğu toprağı işlemesi için çıkardı/ Onu Aden bahçesinden kovdu." (Başlangıç 3: 1-24). İlgili konu için bkz: Cengiz Batuk, Âdem ve Havva'nın Kitabı: Eski Ahit Apokrifasında Âdem ve Havva'nın Hayatı, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/5, Sayı:10,2006, ss.51-96).

[2] Bu anlatının Kitab-ı Mukaddes'e de kaynaklık eden ilk izleri Sümerler'de görülmektedir. İlk kez Gılgamış Destanı on ikinci tablette "harabelerin hizmetçisi" adıyla zikredilen *Lilith*, Eva'nın (Havva) prototipi olarak *Kitab-ı Mukaddes*'te İşaya 34:14'te tekinsiz bir yerin tarifi yapılırken oraya uğrayan "gece kuşu" olarak geçmektedir. Benzer anlamı Sümerlerde *Huluppu* ağacına tüneyen kuş imgesinde de görmekteyiz. Lilit hakkında apokrif metinler daha zengin içerikler barındırmaktadır. İlgili konu için bkz: Vera Zingsem, *Lilith*, çev. Devrim Doğan Süzer, İzmir, İlya Yayınevi, 2006, s. 36-37. Doğrudan metinlere ulaşmak için bkz: Ben Sira Alfabesi'nde Lilith anlatıları: https://jwa.org/media/alphabet-of-ben-sira-78-lilith ; https://www.biblicalcyclopedia.com/S/sira-(ben)-alphabet-of.html;https://www.sacred-texts.com/jud/ohpe/ohpe05.htm (İbranice metinle birlikte). Bununla birlikte Zohar'da Lilith anlatıları: http://www.bitterwaters.com/the-case-for-lilith/lilith-in-the-zohar/5-1-liliths-origins-according-to-the-zohar/; Talmud'da Lilith anlatıları: http://www.bitterwaters.com/the-case-for-lilith/a-brief-history-of-lilith/ (Erişim: 22.09.2024).

[3] Kur'an-ı Kerim'de Adem ve karısı Havva (Lilith adı geçmez) ile birlikte yaklaştıkları bir ağaç nedeniyle her ikisinin de cennetten çıkartılmaları detaylandırılmaksızın konu edilir. Kur'an-ı Kerim'in bildirdiğine göre onların tövbeleri kabul edilmiş buna karşılık yeryüzüne gönderilmişlerdir. Dünyaya gönderilme sonucunda Adem'in ya da Havva'nın uğradığı bir lanet, suçun ya da cezanın uzantısı olacak herhangi bir eylem söz konusu edilmemektedir. İlgili ayetler şu şekildedir: Bakara Suresi 35'te, "Ey Adem! Sen ve eşin cennette oturun, orada istediğiniz

Havva'nın kötücül simgelerle donatılmış hali olan Lilith adı geçmemektedir. Bununla birlikte İslam'ın tâli kaynaklarında kendisine hayli yer bulan indirgeyici kadın temsillerini içeren anlatıların Kitab-ı Mukaddes ve Yeni Ahit'le benzerliği şaşırtıcıdır. [4] Kadına giydirilen kötücül anlamların kökenindeki Eva'nın günahı olgusu Batılı dinî kaynakların kadına ilişkin düşüncesinin referansı olarak günümüze kadar taşınmış, her kötülüğün kaynağı, şeytan, baştan çıkartan kadın imgesinin etrafında örülen anlamlarla kadını toplumun periferisinde ikincil anlamlarla konumlandırmıştır.

İndirgeyici kadın imgelerine kaynaklık eden ikinci referans Yunan mitolojisi kaynaklı kadının yaratılış nedenine ilişkin anlatıdır. Bu anlatı Kitab-ı Mukaddes'teki *cennetten düşüş*ün Yunan mitolojisindeki yansıması olarak görülmektedir (Yolcu, 2013:194). İlk Hesiodos'un *İşler'*inde zikredilen anlatı[5] şu şekildedir: Prometheus'un ateşi çalmasına kızan tanrılar erkeğe bir ceza vermek isterler. Zeus, erkeği baştan çı-

yerden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz" dedik" ayeti kandırılmadan önceki uyarıyı içerir. Hemen ardından gelen Bakara 36'de ise cennetten çıkartılma anı anlatılır: "Şeytan oradan onların ayağını kaydırdı ve içinde bulundukları (cennetten) onları çıkardı. Bunun üzerine, "Bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana dek yaşamak vardır" dedik" şeklinde tasvir edilir. Taha Suresi 120'de, "Bunun üzerine şeytan onun (Adem'in) aklını karıştırıp, "Ey Adem" dedi, "Sana ebedilik ağacını ve sonu gelmez bir saltanatı göstereyim mi" diye sorarak her ikisini de yasaklı ağaçtan yemesi için ikna eder. Nitekim Taha 121'de, "Bunun üzerine ikisi de o ağacın meyvesinden yedi, ayıp yerleri görünüverdi. Bu sebeple cennet yapraklarıyla örtünmeye koyuldular. Adem, Rabbine asi olup yolunu şaşırdı" ayetiyle durumun sonucuna ilişkin bilgiyi verilmektedir (*Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meal*, haz. H. Karaman, A. Özek vd., Ankara, TDV Yayınları, 2024).

[4] İnsanın cennetten kovulmasına sebep olan kişi Kur'an-ı Kerim'de Havva olarak görülmemesine rağmen dinin tali kaynaklarının birçoğunda Lilith benzeri bir Havva profili çizilir. Çizilen bu profillerde Tevrat etkisi güçlü bir şekilde hissedilmektedir. İlgili kaynaklar için bkz: İslam'ın tali kaynaklarında Musevi-Hıristiyan etkinin görülmesinin birçok nedeni bulunmaktadır. İslam'ın yayılma dönemiyle birlikte karşılaşılan farklı kültürlerin eski inanç izlerinin kalıntılarının zaman içinde oluşturduğu senkritik yapı Kur'an-ı Kerim tercümeleri/tefsirleri başta olmak üzere birçok tali kaynağa girmiş, mezhep ve kolların tesiriyle çeşitlenmiş, zaman içinde İslam'ın öğretisiyle yer yer bütünleşen bir kültürel inanç ekseni oluşmuştur. Konuyla ilgili çalışmalar için bkz: Abdülkadir İnan, *Hurafeler ve Menşeleri,* Ankara, 1962; Şemsettin Günaltay, *Hurafeler ve İslam Gerçeği*, İstanbul, Marifet Yayınları, 1997; Şinasi Gündüz, Kur'an Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi? Yapı, Muhteva ve Kaynak açısından Torah Kıssaları, *IV. Kur'an Sempozyumu.* Ankara Ocak 1998; Hatice K. Arpaguş, *Osmanlı ve Geleneksel İslam*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.

Bu inanç ekseni çerçevesinde bugün kadına ilişkin İslam'ın belirtmediği hususların da İslam dairesi içindeymiş gibi kabul edildiği düşünülmektedir. İlk yaratılışta kadına ilişkin bilgilerin mitlerde ve kutsal kitaplarda benzer izlekler üzerinden ilerlemesinin bir yerden sonra İslam'ın kadın hakkındaki görüşü haline dönüştüğüne ilişkin mitoloji- İslam ekseni üzerinde bknz: Ahmet Yaşar Ocak, "İslam'ın Temel İnançları Etrafında Oluşan "Mitolojik" Kültür: "İslam Mitolojisi" Yahut İslâm İlahiyatının İhmal Edilmiş Önemli Bir Sorunsalı (Bir "mise-en-question" Denemesi), *Milel ve Nihal,* 6 (1), ss.137-163.

[5] İşler'deki metin şu şekildedir: "Gürliyen Zeus'un dileğince; sonra da dillendirdiği Tanrıların habercisi, ad takıp dedi bu kadına Pandora, zira konakları Olympos'ta olan bütün tanrılar armağan verdiler ona, dert olsun diye çalışkan insanlara" (Hesiodos, *İşler,* çev. Suat Yakup Baydur, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1948, s.5:80).

karacak ve onun lanetlenmesine neden olacak denli güzel Pandora'yı yaratması için diğer tanrılara emir verir. Pandora'nın aşk ve ihtirasla donatılmış yaratımı bittiğinde ona erkeğe hediye etmesi için asla açılmaması gerektiği tembihlenen çömleğe benzer ağzı kapalı bir kutu verilir. Pandora Prometheus'un kardeşi Epimetheus'a gönderilir. Epimetheus'un bu güzellik karşısında başı döner ama Pandora'nın aklı kucağında sıkıca tuttuğu kutudadır. Elindeki gizemli kutu ile erkeğin karşısına dikilir fakat merakına yenilip kutuyu açtığında insanlığın başına gelecek her türlü kötülük kutudan dışarı çıkar. Mitolojik hikâyenin detaylarında Pandora'nın birçok tanrı tarafından itina ile yaratıldığı, çeşitli niteliklerle donatıldığı ve insanlara özellikle talihsizlik (*misfortuna*) getirmek için tasarlandığı belirtilmektedir (Grimal, 1986: 326-327). Bu durumda Batı eksenli dinî ve mitolojik anlatılara göre insanlığın başlangıç hikâyesinde kadın olumsuz sıfatlarla özdeşleştirilmiş, bu olumsuz sıfatlar onun ontolojisinin bir parçası olarak kabul edilmiş, aynı anlayış evrensel bir dolaşımla diğer mitolojilerde de benzer izlekler üzerinden sürdürülmüştür.[6]

[6] Yunan mitolojisi dışında, bazı Doğu mitolojilerinde henüz ataerkil tesirlerin görülmediği dönemlere ilişkin mitolojik anlatılarda kadının yaratılışı daha eşit eksende, bazılarında ise kadının yüceltici özellikleriyle öne anıldığı görülmektedir. Örneğin, Sümer mitolojisinde kadın iyileştirici gücü temsil eder. Enki ve Ninhursag miti olarak bilinen anlatıya göre Tanrıça Ninhursag, tanrılar bahçesinde (Dilmun) sekiz bitki yetiştirir. Enki bunlardan birini yeme gafletinde bulunur. Bu davranışıyla Tanrıçayı kızdıran Enki lanetlenir ve sekiz organına hastalık bulaşır. Durumdan pişman olan Ninhursag diğer tanrıçaların da araya girmesiyle Enki'nin iyileşmesinin yollarını arar. Her organ için "iyileştirici" bir tanrıça (ruh) yaratır. Ninti, "kaburgaların tanrıçası" adıyla bu şekilde yaratılmış olur. Havva'nın adıyla uyumlu olarak "yaşam tanrıçası" olan Ninti, Enki'ye hayat veren ilk kadın olarak geçer (Samuel Noah Kramer, *The Sumerians Their History and Character,* Chicago-London, The University of Chicago Press, 1963, s.122). Sümerlere ait olan kadının yaratılışına ilişkin bu mitolojik anlatılar, ataerkil Asur kolonilerinde, Sami ırklarının erkek hakim yönetimlerinde, dini inanışlarında ve diğer Mezopotamya halkları arasında birçok değişim ve dönüşümle farklı versiyonlarla günümüze kadar gelmiştir. Bu anlatıların M.Ö. VIII-IX.yüzyılların ataerkil anlayışlarını yansıttığını belirten Hooke, Kitab-ı Mukaddes'in kaynaklık ettiği Yahvist/Elohist versiyonlarına vurgu yapar (Samuel Henry Hooke, *Middle Eastren Mythology,* Penguin Books, Harmondsworth, 1963, s. 106). İbrani mitlerinde otorite olan Robert Graves, "kaburga kemiği" detayının zaman içinde tarihçiler ve mitologlar tarafından manipüle edildiğini belirtir (Robert Graves, Raphael Patai, *İbrani Mitleri: Tekvin- Yaratılış Kitabı*, çev. Uğur Akpur, İstanbul, Say Yayınları, 2009, s.27). Türk mitolojisinde ise kadın, yaratılışa ilham veren Ak Ene adıyla anılır. Bütün varlık Ak Ene'nin Tanrı Ülgen'e "ol" emirini vermesiyle yaratılmıştır. Kadının yaratılışında çeşitli boyların anlatılarıyla karşılaştığımız Türk mitolojisinde "Dişisi olmadan (adam) nasıl çoğalır?" sorusunun muhatabı olarak "hayat veren, nesli sürdüren" dişi olarak yaratılır. Bununla birlikte, ağaçtan, ışıktan, kurttan türemelerde de belirgin bir dişi yaratımıyla karşılaşırız. Fakat Türk mitolojisi aynı zamanda ataerkil tonlarla karşılaşmalarda kadına ilişkin pejoratif anlamları içeren anlatıları da yüklenmiştir. Bahaettin Ögel bu anlatı gibi diğer mitolojik anlatıların çeşitli din tabakaları, istilalar, savaşlar ve diğer milletlerin an'aneleriyle karşılaşmalarından kaynaklanan değişimlerin varlığına dikkat çekerek hiçbir mitolojik anlatının ilk saf haliyle kalmadığını her sosyal, siyasal hareketin mitler başta olmak üzere sözlü anlatıları kendi eksenlerine çektiğini ve dönüştürdüklerini ifade eder. İlgili konu için bkz: Bahaettin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, 5.bsm., İstanbul, TTK Yayınları, 2010, s.419-420). İran mitolojisinde ise Ahura Mazda yerden iki dallı bir filiz yeşertir. Bir ağacın iki dalı olarak tasvir edilen Meşy ve Meşyane

Kadına ilişkin olumsuz bakış *düşüş*le birlikte dünya hayatına yansımış ve günümüzdeki kadın düşüncesine de kaynaklık etmiştir. *Düşüş*e neden olan davranışın muhtevasındaki gelişme ve ilerleme potansiyeli görmezden gelinmiş, bir şeyin (cennet) kaybına neden olan ya da uzak durulması gereken nesneye yaklaşma sınırında dolaşan ihlalle birlikte bütün kötülük fenomenleri kadına yüklenmiştir. Örneğin, *düşüş*e neden olduğu varsayılan "yasak meyveye yaklaşma" davranışının; bilgiye erişme, öz-farkındalık, aydınlanma, akıl yürütme, talep etme ve elde etme gibi agnostik (*gnosis*) faaliyetlerin nedenini oluşturduğu düşüncesi kadın olgusuna eklemlenmemiş buna karşılık insanlığın gelişme ve ilerlemesi erkek merkezli işlevselliklere bağlanmıştır. *Düşüş*le birlikte gerçekleşen insan faaliyetlerinin (dünya hayatının başlaması) olumlu çıktılarının kadınla ilişkilendirilmemesi Pandora'nın elindeki kutuya yüklenmiş, kadın *düşüş*ün müsebbibi olmakla birlikte aynı zamanda bütün kötülüklerin de kaynağı ilan edilmiştir (Estin; Laporte, 2002). Erkeği baştan çıkaran, kışkırtan, bekâretin *kutsal* formunu bozan, Tanrısal buyruğa karşı itaatsizliğe sürükleyen, *cennet*i *dünya*ya çevirerek ölümsüzlüğün elden gitmesine ve kaybedilmesine neden olan "eylem"le kadın ilişkilendirilmiştir. Tarih öncesi insanların yaşam inanç ve tecrübelerini yansıtan mitlerde kadını indirgeyen bu izleklerin ne zaman başladığına ilişkin spekülatif varsayımlar[7] dışında bilgi

adıyla erkek ve kadın yaratılır. Bundehişn'de insan soyunun devamının bu iki insanlar sağlandığı belirtilir. Aynı durum Zen Avesta'da da aynıdır, iki dallı bir ağaç tasviri ilk insan neslinin soy ağacı olarak görülmektedir (Şinasi Gündüz, *Dinler ve İnançlar Sözlüğü,* İstanbul, Vadi Yayınları, Konya, 1998, s.280).

[7] İnsanlığın ataerkil tecrübesinden önce yaklaşık M.Ö. IV. bininci yıllarda ana soylu bir geleneğin bulunduğuna ilişkin varsayımlar literatürde tartışılmaktadır. Antropolojik veriler, arkeolojik kanıtlar çerçevesinde varsayılan döneme ilişkin görüşler mitolojinin sağladığı malzemelerle tartışılmaktadır. Ana soylu geleneğin varlığı ve ataerkil ilk oluşumlara ilişkin ilgili kaynaklar için bkz: R. Graves, *The White Goddess: A Historycal Grammar of Poetic Myth*, Creative Age Press, New York, 1948; J. J. Bachofen, *Myth, Religion and Mother Right: Selected Writtings of J.J. Bachofen*, (Trns. Ralph Manhen), Princeton University Press, Princeton, 1967; Marija Gimbutas, *The Language of The Goddess*, Harper Collins, New York, 1991; Alâeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal düşünsel Yapıların Etkileşimi*, 4.bsm., Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995.

Öte yandan değişimin ortak nedenlerinden birinin kuzey göçleri olduğu varsayılmaktadır. Buna göre Hint-Arî göçleri Hindistan'daki yerli halk olarak görülen Munda ve Dravidleri asimile ettikleri sonra Yunanistan üzerinden diğer kıtalara yayılarak ana soylu geleneğin dini yapısını erkek merkezli fenomenlerle değiştirmiştir. Literatürde tarih öncesi devirlerde ana soylu bir geleneğin var olup olmadığı, ataerkinin ilk çıkışı, Arî göçlerinin getirdiği değişimler, destanların ortaya çıkmasıyla ilişkili olarak mitlerin bundan nasıl etkilendiği, dinsel sistemlerin bu değişimdeki tesirleri gibi görüşler tartışılmaktadır. Tartışmalar, söylencelerin ürettiği erkek kahramanlarla birlikte dil ailelerindeki kavram ve sözcüklerin değişimi ve belli bir tarihten sonra *fallus* tapımına ilişkin bulguların varlığı üzerinde yoğunlaşmaktadır. İlgili tartışmalar için bkz: Heide Göttner-Abendroth, *The Goddess and Her Heros*, USA, Anthony Publishing Company, 1995; Rene Girard, *Kültürün Kökenleri*, Çev. Mükremin Yaman, Ankara, Dost Kitabevi, 2011; Walter Burkert, *Yunan Kültüründe Yakındoğu Etkileri*, çev. Mehmet Fatih Yavuz, İstanbul, İthaki, 2012.

bulunmamakla birlikte teolojik müktesebatın kadına ilişkin kötücül fenomenlere süreklilik kazandırdığı düşünülmektedir (Berktay, 2012).

Tarih öncesinde ataerkil müdahalelerin ne zaman başladığına ilişkin varsayımlara rağmen tarihsel dönemlerde müdahalelerin izini sürmek kolaylaşmıştır. Kötücül kadın algısının tragedyalarla tahkim edildiği tarihsel dönemlerin başlangıcını M.Ö. IV ve V.yüzyıla bağlayan Nazile Kalaycı, "Yaralarım Benden Önce Vardı" adlı makalesinde kadın ayrımcılığının mitolojik kökenlerine dikkat çekerken, "Benim iddiam, buzdağının görünmeyen kısmında kalan kayıplarımızın izini süreceğimiz yerin, kadınları tecrit edip temsil edilemez kılan *logos* değil (ki tarih ve felsefe de bu geleneğe aittir) *mythos* olduğudur" (Kalaycı, 2019:2) şeklinde belirterek mitolojik hikâyelerin müdahale edilmiş yapılarının ürettiği kadın düşüncesine dikkat çeker. Kalaycı antik Yunan'da tragedyalar üzerinden ataerkil düşüncenin sağlam düğümlerle bağlandığını, uygarlığın biçimlendirildiği bu tarih kesitinde edebiyat ve sanat başta olmak üzere hukuk, sosyal, siyasal, kültürel yollarla ana soylu geleneğin izlerinin bir daha geri gelmemek üzere silindiğini ve ağır bir erkek egemen düşünce tonunun hakim kılındığını belirtir. Kalaycı'ya göre Tragedyalar değişim ve dönüşüm bakımından önemli ipuçları barındırmaktadır:

> Felsefe tarihi *logos*un icadıyla başlayan bilimsel geleneği mitik-*poetik* gelenek karşısında bir ilerleme olarak sunsa da bu başlangıcın patriarkal bir iktidar yapısı olarak *polis*le ve soyut bir erillik olarak *anthropos*la beraber geliştiği de aşikâr. Bu başlangıç momentinde kadınlar hem yeni kurulmakta olan *polis* düzeninin dışında bırakılmış, hem de eril bir dolayımdan geçirilerek uygar dünyaya dahil edildiklerinde sembolik yoksulluğa mahkûm olmuşlardır (Kalaycı, 2019).[8]

Uygarlığın başlangıç döneminde tragedyaların oynadığı rolün önemi şüphesiz ki bugüne kadar gelen mitolojik hikâyelerin kadın ve erkek düşüncesini ne derece derinden etkilemiş olduğuyla ölçülebil-

[8] Sembolik yoksunluğu Gayatri Spivak "madun" sözcüğüyle açıklar. "Can the Subaltern Speak?" makalesinde Spivak, kurulu hiyerarşiler nedeniyle "madun"un konuşamadığını belirtir. Kadın, kurulmuş dil düzeneklerine hapsolmuş, kendisine ait olmayan dilin içinde kendisini ifade edecek ağlardan yoksun bırakılmıştır. Bu yoksunluk, eril otoritenin onun adına konuşmasını, onun adına kararlar almasını ve onun adına deneyimler yaşamasını getirdiğinde kadın iyice dilsizleşecektir. Bu nedenle madun hiçbir zaman kendi adına kendi sesini duyuramayacaktır (Gayatri C. Spivak, Can the Subaltern Speak?, C. N. Grossberg içinde, *Marxism and the Interpretation of Culture*, London, Macmillan, pp.24-28).

mektedir. Tragedya yazarları Aiskhylos, Sophokles ya da Euripides'in kalemiyle biçimlenen, siyasalın çerçevesini belirlediği mitik hikâyeler özlerinden uzaklaşmış halde günümüzde insan düşüncesini biçimlendirmektedir (Yıldız Akgül, 2012).

Bugün dolaşımda olan kadına ilişkin yaklaşımlar ne kutsal hikâyelerin ne de mitlerin anlattığı varsayımların uzağındadır. Yüzlerce yılı alan geliş duraklarında kadına ilişkin düşünceler, melekten şeytana geniş skalada ama daima ataerkil sınırlılıklarla, indirgeyici, dışlayıcı, ikincilleştirici görmezden gelinen ve konuşulmasından itina ile kaçınılan ağır bir tarihsel bagajla varlığını korumaktadır. Öyle ki, bugün kadına ilişkin düşünce ve yargıların onun fıtratından mı kaynaklandığı yoksa sonradan eklemlenmiş, biçimlendirilmiş inanç ve olgular mı olduğuna ilişkin tartışmalar ancak ilmi çevrelerde sürmekte fakat geniş toplumsal hafızada kadının fıtratına göndermeler yapılarak mitik anlatılarla ilişkilendirilmektedir. Özellikle Kitab-ı Mukaddes kaynaklı anlatıların biçimlendirdiği kadın algısının toplumun her alanında karşılık bulan pratiklerinde kökenin fıtratla ilişkilendirilmesi tehlikesi daima canlılığını korumuştur. Kemikleşmiş bu yapı günümüzde ayıklanması, doğrulanması ya da yanlışlanması oldukça zor görünen sorunlu tartışmaları da beraberinde getirmektedir.

Feminizm ve Mitler

XX. yüzyılın başında eşit işe eşit ücret talebiyle yola çıkan kadınlar eşitsizliği besleyen devasa bir tarihsel bagajla yüz yüze gelirler.[9] Dalgalar[10] halinde devam eden dönemsel talepleriyle kadınlar, kendilerine giydirilmiş tarihsel yüklerin dolaşımına itiraz ederler.

[9] Literatürde modern feminizmden önce tarih boyunca kadın hareketinin varlığı "sıfır dalga feminizm" olarak adlandırılmaktadır. Modern dönem öncesi *protofeminist* hareket olarak nitelendirilen antik dönemde bazı olaylarda adı geçen Romalı kadınlardan başka, Rönesans Avrupa'sında ilk Fransız feminist filozof Christine de Pisdan, XVI. yüzyılda ilk feminist broşür yazarı Jane Anger, aynı dönemde evliliğe ve dini konulara ilgi duymayan kadınların eğitim alabilecekleri kurumların varlığını savunan Mary Astell'e kadar bir dizi öncüden sonra XVIII. yüzyılda İngiltere'de Mary Wollstonecraft'ın "Vindication of the Rights of Women" adlı makalesi kadın haklarının temel savunma manifestosu niteliğinde modern dönemlerin kadın hareketinin başlangıcı olarak görülmektedir (Margaret Walters, *Feminizm,* Dost, Ankara, 2009).

[10] Feminist düşüncedeki süreçler "dalga/kuşak" olarak adlandırılmakla birlikte literatürde "dalga" yerine "kuşak" kavramının kullanılıp kullanılamayacağı tartışılmaktadır. İlk kavramın hegamonik ve statükocu bir içeriğinin olduğuna vurgu yapan eleştirmenler kuşak kavramıyla "bir topluluğun yaşam dünyasına ilişkin sosyokültürel içerikler taşıması, kültürün gelecek kuşaklara aktarılması ve sosyal bilimleri ihtiva etmesi"ni içermesiyle kuşak kavramını tercih ederler. Tartışmalar için bkz: Jennifer Baumgardner, *F'em!: Goo Goo, Gaga and Some Thounghts on Balls,* Seal Press. 2011). Feminist düşüncenin kuşak kronolojisi şu şekildedir. Birinci kuşak; XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ortalarına dek (1840-1920) süren hareketin temel karakteristiği

İtirazların ve hak arayışlarının örgütlü bir kadın hareketine dönüşmesiyle feminizm Juliet Mitchel'in tanımıyla "…erkek egemen dünyanın norm ve değerlerine, cinsiyetçi politikalarına kadınların dikkat çekerek, kendi aralarında bir dayanışma yaratarak başlattıkları mücadele" haline gelir (Mitchell, 1984: 6). Latince "*feminen*" den gelen ve zaman içinde kadınların toplumsal hak arayışlarının genel adı olan feminizm; sadece kadın oldukları için karşılaştıkları adaletsizlik, eşitsizlik, ayrımcılık ve bu anlamlarla ilişkili inanç, teori, pratik ve davranış biçimlerine karşı duruş göstererek (Marshall, 2005: 240), erkek merkezli modern düşüncenin bilgisini, bilgi kaynaklarını, izlenen metodolojiyi, dizayn edilmiş kategorileri ve elde edilmiş bütün çıktıları sorgular. Modernitenin verilerinin erkek egemen düşünceyi kadın lehine öne çıkardığını, antik çağdan bu yana süregelen ikili karşıtlıkları pekiştirerek kadın-erkek bileşkelerinin bilinçli olarak sürekli bir şekilde "öteki"ni inşa ettiğini (Davidoff, 2002) öne süren feminist hareket, kadının toplum içindeki ikincil konumunu tartışmaya açar. Bu konumun ataerkil sistem eliyle inşa edildiğini ve insanlık tarihinin başlangıcından bu yana tarihsel akışı da etkileyen bir tesirle her alana sirayet eden erkek egemen norm ve değerlerin cinsiyetçi politikalar ürettiğini belirterek bu politikalara karşı mücadele etmek gerektiğini savunur. (Mitchell, 1984: 11-12). Feminist hareket, bir yandan ataerkil bütün oluşumların sorgulanmasını ve kadın aleyhine olguların bertaraf edilmesini amaçlarken (Berktay, 2014: 3) bir yandan da bu olguların epistemolojik kaynaklarına, köken gerekçelerine ilişkin olgusal yapılara yönelir ve sürdürülebilir eşitlikler için eşitsizliği yıkıma uğratmayı ve ortadan kaldırmayı amaçlar.

kadınların eğitim, oy hakkı, iş yaşamına katılma ekonomik eşitlik gibi temelde "eşit vatandaşlık" denilebilecek talepleriyle öne çıkmıştır. Eşit işe eşit ücret, eğitim hakkı, çalışma hakkı düzenlemesi gibi somut talepler üzerinden hak arayışındaki kadın hareketi özel alan kamusal alan tartışmalarını gündeme getirerek ikinci kuşağın 1940-1988 arasında daha politik, kültürel ve sosyal hak talepleriyle şekillenmesine olanak sağlamıştır. Üçüncü kuşağın (1988-2010) feminist taleplerinde toplumsal cinsiyet tartışmalarının odağa alındığı daha kişisel bir mücadelenin alanı haline gelmiş görünmektedir. Bu süreçte, kadınlıklar, erkeklikler, queer teoriler ve farklı cinsiyet teorileri ön plana çıkmaktadır. 2010 sonra günümüzde kadar gelen dördüncü kuşak feminizmde ise üçüncü kuşağın gündeme getirdiği sorunların multimedya ve fiber ağların da desteğiyle bir "çağrı" kültürü oluşturduğu, küresel ölçekte feminist reflekslerin harekete geçebildiği ve önceki kuşağın hareket motivasyonunun 2010 sonrasında da sürdürüldüğü görülmektedir. Global anlamda değişen erkekliklerin de desteğini alan bu kuşağın feminist düşüncesi, transgenderizm, erkek feministler gibi kavramlarla görünür olan kadın mücadelesini her türlü ayrımcılığa karşı çıkmak şeklinde belirmektedir. Dördüncü kuşak feminist hareket diğer kuşakları içermekle birlikte, toplumsal ölçekte tüm baskı mekanizmalarına karşı direnişi, ırkçılığa, sınıfçılığa, politik baskıcılığa, toplumsal cinsiyet sömürüsüne karşı küresel çapta karşı durmaktadır (Josephine Donovan, *Feminist Theory: The Intellectual Traditions*, New York, Continum International Publishing Group, 2012).

Sonraki on yıllarda postmodern yaklaşımların da desteğiyle mitoloji, tarih, sanat, edebiyat, bilim, dinler tarihi, sosyoloji, antropoloji, psikanliz gibi alanlarda cinsiyete bağlı ayrımcı fenomenlerin sorgulanması ve yeni yaklaşımlarla tarihsel yüklerin terk edilmesi amacıyla yöntem ve yaklaşımlar geliştirilmiştir. Ioan-Gianina Haneş'e göre bu amaç, postmodern paradigma ile feminist eleştiriyi yan yana getirmiş ve ortak perspektif paylaşımıyla yöntem ve pratiklerle ataerkil sistemin ifşası sağlanmıştır (Haneş, 2023). Cinsiyetçi politikaların kanıksanmış toplumsal olgulardan güç aldığını ve bu gücün kaynağının arkaik anlatılar olduğunu ileri süren ikinci dalga içindeki feminist eleştirmenler, Batı düşüncesinin yukarıda zikrettiğimiz dinî ve mitolojik iki temel kaynağını; Musevi-Hıristiyan ilahiyatının etkisiyle kadın düşmanlığına (*misogyny*) pekiştiren Eva'yı (Havva) *cennetten düşüş*ün yegâne sorumlusu olarak gören anlatıları ve kadının yaratılış gayesinin erkeğe "ceza, eziyet" olduğunu anlatan Yunan mitolojik hikâyesini ayrımcılığın temel iki kaynağı olarak görmektedirler. Bu yönüyle feminizmin başlangıç itibariyle Batı kökenli bir hareket olması yadırganmamalıdır. Zira kendi toplumu içinde hem toplumsal hafızayı kuran hem de bu hafızayı sürekli bir şekilde pekiştiren önemli iki kaynağın kadın konusunda ortaya koyduğu inanış ve uygulamalarla yüzleşmek gereği doğmuştur.

Kadınla ilişkili cinsiyetçi yaklaşımların yüzeysel bir erkek-kadın çatışması olmadığı, derinlerde bulunan kalıp yargıların varlığına ilişkin şüpheler olsa da kadın ayrımcılığının ilk köken sebebinin (*arche/ápxń*) mitlere ve kutsal kitaplara kadar gittiğine ilişkin feminist teori ve yöntemleri konuşmak için ikinci dalganın içinden bir işaret fişeğini beklemek gerekecektir. Feminist eleştirinin kadın ayrımcılığı konusunda derinliği ölçtüğü ilk alan sanat ve edebiyat, derinliğe ilişkin ilk izlenimleri dile getiren de feminist hareketin kilometre taşlarından Simone de Beauvoir olmuştur. Mitolojik fenomenleri beslenme kaynağı olarak kullanan ve bu yolla kültürel bilinci nesillere taşıyan sanat ve edebiyatın kadın ayrımcılığında oynadığı rolü XX.yüzyılın ortalarında dile getiren Simone de Beauvoir, *The Second Sex* (1949) kitabında ataerkil düşünce kalıplarının edebiyat metinleriyle pekiştirildiğine ve tekrar eden kalıpların birer bilinç oluşturarak süreklilik kazanan karşıtlıkları tahkim ettiğine ilişkin görüşler ileri sürmüş, bu yaklaşımlar feminist edebiyat içinden çıkacak olan feminist mit eleştirisine kaynaklık etmiştir. Beauvoir'ın mezkur kitabının "Myths" başlıklı bölü-

münde kutsal kitap merkezli anlatıların beslediği kadın karşıtlığının mitolojik anlatılarla paralel izlekler çizdiği belirtilmektedir. Beauvoir, kadın aleyhine ikili karşıtlıkların Hristiyan kutsal metinlerinde hikâye edilen kadının yaratılışına kadar uzandığını ifade ederken (Beauvoir, 1956: 194), erkek merkezli düşüncenin yarattığı eril söylemin tekrarlarıyla kadına giydirilen kötücül sıfatların, kadının doğuştan getirdiği özelliklermiş gibi kabul edildiğini ve kanıksandığını dile getirmektedir (197). Beauvoir'ın tespitleri sonraki on yıllarda Fransız post yapısalcı feminist eleştirmenler tarafından geliştirilmiştir.

Kadın Temsillerini Yıkma ve Yeniden Yazım

Mitik dönemlerden gelerek her dönemde çeşitli amaçlara hizmet edilen bir aparat halinde kullanılan ve bu birikmiş yükleriyle günümüze kadar taşınan kadın karşıtı düşünce kalıplarının "ilk nedeni"e ilişkin eleştirilerin merkezinde mitler bulunmaktadır. Mit eleştirisi, François Lyotard'ın belirttiği postmodern tutumla ilgili, "üst anlatılara karşı kuşku" (Lyotard, 2014) beslemek ve bu kuşkunun olumsuz çıktılarını kabullenmek zorunda olmamak motivasyonu üzerinden gelişmiştir. Mitlerin, yüzyıllardır sürüp gelen yapısının nasıl yıkılacağına ilişkin feminist mit eleştirmenleri postmodern teorisyen Jacques Derrida'nın *deconstruction* teorisine ilişkin çıktıları dikkatle incelemiş, ötekini yaratan karşıtlıkların hegamonik yapısının sarsılmasını öneren yaklaşımla birlikte mit yıkımını teorik bir çerçeveye[11] oturtmuşlardır. (Yavuz Çeşmeci, 2021: 26). Varoluşçu feminizm içinde değerlendirilen Beauvoir'in yukarıda belirttiğimiz işaret fişeğinden sonra, üçüncü dalga post yapısalcı feminist eleştirmenler edebiyatın eyleyici nesnesi olan dil ve dil düzenekleri üzerinden kelimeler, kavramlar, atasözleri ve deyimlerin sürekli bir şekilde cinsiyete dayalı tasarımlarla söylem ürettiğini ve erkek merkezli bilinç inşa ettiğini belirtmektedir (Humm, 2013). Örneğin edebi metinlerde kadın ya melek, peri, Tanrıça gibi kusursuz ve ulaşılmaz ya da baştan çıkarıcı, şeytan, uğursuz kirli gibi pejoratif anlamlarla simgelenmiştir. Sanatta ve edebiyatta kadın imgelerinin indirgeyici, ikincilleştirici, kötücül ve şeytan kadını yarata-

[11] Görüş ve yaklaşımların teorik bir çerçeveye "oturtulması" olgusunu erkek merkezli bir paradigma olarak gören bazı feminist mit eleştirmenleri mit eleştirisini daha çok "yaklaşımlar" şeklinde "teorisinin ucu açık" bir görüşler bütünü olarak değerlendirmeyi tercih etmektedirler. Hélène Cixous, "Dişil bir yazma pratiği (kuramı/teorisi) imkânsızdır ve bu imkânsız olarak kalacaktır, çünkü bu pratik asla teorikleştirilemez, kapatılamaz, kodlanamaz" diye belirtmektedir (Cixous, *a.g.m.:* 884).

cak şekilde kullanılan fenomenlerini ifşa eden eleştirmenler metinlere hakim olan erkek merkezli dilinin yapısöküme uğratılarak yerinden edilmeleri gerektiğini belirtmektedir (Direk, 2013: 223).

Feminist mit eleştirisi mitler, destanlar, masallar, halk anlatıları, hikâyeler, modern ve postmodern edebiyat eserlerini kritiğe tabi tutarak, mitleri ve onların yarattığı anlam evrenlerini bir yandan bugüne kadar gelmiş tarihsel, dinî, geleneksel bagajıyla sorgulamaya açarken bir yandan da hali hazırda üretilen eserlerle sanat ve edebiyat alanındaki mitolojik birikimi eleştirerek yeniden yazım (*rewriting*) yöntemleriyle yeniden alımlamayı önermektedir. Bu amaçla toplumsal ataerkil bilinci ifşa etmeyi, eril düzeneği alt üst ederek yerinden etmeyi ve görmezden gelinen kadın deneyimlerine ilişkin pratikleri öne çıkararak eril dili dönüştürücü yaratıcı eylemler gerçekleştirmeyi önermektedir (Cixous, 1976; Irigaray, 1985; Ostriker, 1987).

Feminist mit eleştirisi içinde ele alınan konuların başında kadını indirgeyen "büyük anlatılar"ın yapısında bulunan cinsiyetçi söylemlerin ortadan kaldırılması, metin yapılarının sökülerek altındaki ataerkil yapının ifşa edilmesi ve yeniden yazımlar yoluyla kadın karşıtı düşüncenin yok edilmesi gelmektedir. Teorik olarak bir metnin yapısını sökmek; fallosentrik dil ve söylemleri ortaya çıkararak ifşa etmek, metnin retorik ve biçimsel özelliklerine odaklanarak dil ve anlam bakımından gevşetmek suretiyle altüst etmek demektir. Bunu yaparken, metnin parçaları arasındaki ilişkiler masaya yatırılır, görünmez kılınan, görmezden gelinen ya da ikincilleştirilen unsurlara mercek tutulur ve odaklanılan nokta kazılmaya başlanır. Kazı metnin follsentrik yapısını sarsmayı önceler (Balkin, 2004: 321).

Hélène Cixous, "Le Rire De La Medusa" (*Medusa'nın Kahkahası*) adlı makalesinde mitlerde kadın karşıtı söylemlerle inşa edilmiş kalıpların geleceğe taşınmaması gerektiğini belirterek Freudyen cinsel yorumlarla *Medusa* mitinin korkutucu izleklerinin artık rafa kaldırılmasını önermektedir. Cixous'a göre Medusa miti, ataerkil bilincin kadını canavara dönüştürerek kendisinden uzağa ittiği, sınırın dışına sürdüğü ve aslında kadın gücünden ve potansiyelinden korkmasının bir sonucudur. Medusa mitinin yeniden ve erkek dilinden arındırılmış şekilde yazılması gereklidir. Kırılması gereken "bin yıllık bir mülkiyet kabuğu" vardır ve kadın cinselliğinin, bedeninin "kara, derin, korkutucu, bilinemez" tekinsizliğinin kadın yazınıyla (*écriture féminine*)

aşılabilmesi mümkündür. Ataerkil mitolojinin dayattığı anlatılar için "nihai rezerv söylemi kesmeli ve bunun ötesine geçmeli" diye belirtmektedir (Cioxus, 1976: 883-886).

Benzer bir görüş Fransız eleştirmen Luce Irigaray tarafından dile getirilmektedir. Irigaray, bir yandan "taklitle oynama" yöntemiyle[12] *logos*a dayalı otoriter mekanizmalarının muhkemleştirdiği eril metinleri yıkmayı önerirken bir yandan da yeni bir dil ve "kadın olarak konuşmak" anlamıyla "*parler-femme*" (Irigaray, 1985:103) olgusunun metinlerde görünür olmasını önermektedir.

Metinlerdeki erkek merkezli mitolojik izleklerin tespiti ve dönüştürülmesinin önerilmesiyle birlikte bazı post yapısalcı feminist eleştirmenler kadına ilişkin mitlerden gelen tekinsiz, olağandışı, korkutucu büyüsel izleklere sahip çıkarlar. Bu görüşe göre eril dilin kötücül olarak nitelendirdiği özellikler kadında vardır fakat bu onların kötücül olduğu anlamına gelmediği gibi aksine dişil gücü belirten gizemin ve bilgeliğin alanlarına hakim kadın formunu işaret eden fenomenlerin varlığını gösterir. Bu yönüyle kadına ilişkin bütün olumsuz ifadelendirmeler kadının gücünün görülmesini engelleyen eril perdelemeden başka bir şey görülmemelidir. Kadınların şamanlıkla ilişkili tekinsizliklerine, büyücülük alanındaki potansiyellerine, iyileştirici-şifa dağıtıcı özelliklerine, doğanın hayvanın ve mistik güçlerin dilinden anlayan onlarla iletişim kurmadaki maharetlerine spiritüel deneyimlerine sahip çıkarak, modern düşüncenin tekinsiz, uğursuz gibi anlamlarla dışladığı, periferide tuttuğu, merkezin dışında konumlandırarak "görülme"yi gölgelediği nitelikleri dişil güç bağlamında sahiplenirler. Cixous'ın "Medusa'nın Kahkahası"nda dile getirdiği tez bu çerçeveden bir örneklik oluşturmaktadır (Cixous, 1976: 883). Cixous freudyen psikolojinin "kara kıta" diye belirsiz bir tekinsizliğe ittiği ve ürkütücü yüz ifadesini "lanetli kadın"a dönüştürdüğü Medusa için "ağız dolusu gülme"nin kadının kendilik gücünü ortaya çıkardığını, bunun ise erkek için yeterince korkutucu olduğunu belirtir. Erkeği korkularıyla yüzleştirmek anlamına gelen "ağız dolusu gülme" eylemi Cixous'a göre susturulmuş ve periferiye itilmiş kadının kendine ait bir sese kavuşması, kendi sesini bulması anlamına gelmektedir (884).

[12] Metne feminist bir yaklaşım olan "taklit" (mimesis), bir yöntem olmakla birlikte aynı zamanda metinlerdeki cinsiyet ayrımcılığına ilişkin sorunsalı dişilin lehine dönüştürme işlevini de üstlenmektedir. Irigaray'ın mimesis yaklaşımı için bkz: Gertrude Postl, Tekrar Etme, Alıntılama, Altüst Etme Irigaray'ın Taklit Kavramının Politikası, *Cogito*, Sayı: 58. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2009.

"Yunan ve Roma mitlerine duyulan çağdaş ve ataerkil saplantıyı reddeden" feminist isimlerden biri olarak Adrianna Rich de Medusa mitine gönderme yaparak bu anlatının erkek korkusunun cisimleşmiş anlatısı haline geldiğini belirtirken mitlerin değişim ve dönüşüme girmesinin aynı zamanda erkek bilincinde de bir yükselmeye yol açacağını ifade etmektedir (Rich, 1972: 20). Kate Millet ise Batı edebi kanonunda bu mitik hikâyelerin kadın düşüncesini oluşturan eril bilinci tahkim ederek sürekli bir şekilde işlendiğini belirtmektedir. Millett'e göre bu anlatılar o kadar kanıksanmıştır ki, kadının doğası böyleymiş gibi yansıtılmaktadır (Millett, 1987: 91).

Mitlerin edebiyat ve sanat alanında yeniden yazılmalarına ilişkin literatürde çok sayıda çalışma bulunmaktadır.[13] Bu çalışmalarda mitlerin ataerkil söylem ve dil düzenekleri ortadan kaldırılmış, kadın karşıtı yapı ve kurgu kadının kendi deneyimleri çerçevesindeki çıktılara oturtulmuş dişil dil ve söylemin hakim olduğu bir izlek takip edilmiştir. Daha çok Batılı yazarların kaleme aldığı yeniden yazım örneklerinin Türkiye'de ilk örneğini Ayla Kutlu *Kadın Destanı*'yla Nazlı Eray ise *Orphee* adlı yapıtıyla gerçekleştirmiştir.[14]

Yazım denemelerine bakılarak mitlerin yeniden kurgulanmalarına ilişkin sınırlılığın belirsiz olduğu düşünülebilir. Örnekler incelendiğinde kimi yeniden yazımların mitik dokuyu tamamen altüst ettiği, mitin kendi yapısında var olan temel özü de sildiği kimi yazımlarda ise yalnızca kadın aleyhine dokulara odaklanıldığı görülmektedir. Bu yönüyle alımlama ve yorumlamanın esnek alanına dahil olan söz konusu yeniden yazım örnekleri aynı zamanda mitlerin özlerine ilişkin yapıyı bozma tehlikesini de barındırmaktadır.

---

[13] Mitlerin yeniden yazılma denemelerinin yapıldığına ilişkin çalışmalar için bkz: Dilek Direnç, *Kadın Yazarlardan Eski Masallar Yeni Meseller*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2008; F. B. Başkan, Canavardan, Kızkardeşe: Medusa Mitinin 20.yy. Kadın Şairler Tarafından Tekrar Yazımı, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi II. Uluslararası Edebiyat ve Bilim I Sempozyum Bildiriler Kitabı*, Ankara; Sevilay Yavuz Çeşmeci, Mit Yıkım: Mitlerin Çağdaş Metinlerle Yeniden Yorumlanması, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Eskişehir, 2021.

[14] Ayla Kutlu *Kadın Destanı*'nda Sümerler'e ait olan Gılgamış Destanı'ndaki adı bilinmeyen kadına bir ad vererek onun dilinden geçmiş ile şimdi arasında bağ kurmaya çalışır (Ayla Kutlu, *Kadın Destanı*, 2.bsm., Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004). Nazlı Eray ise Yunan mitolojisinde Orpheus-Eurydice anlatısını kadının geri dönerek ölümüne neden olan erkekten öç alan bir izlekte yeniden yazmıştır (Nazlı Eray, *Orphee*, Everest Yayınları, İstanbul, 2015).

Feminist Tsunamide Yıkılan Kimin Hikâyesi?

Sözlü kültürü nesilden nesile taşıyan ve bir toplumun zihinsel kodlarını içinde barındıran mitleri çağdaş hermenötik açılımlarla buluşturmak, onların -ataerkil yapılarla taşınıyor olmasına rağmen- yapılarına ilişkin sürekliliği kesintiye uğratmak anlamına gelebilir mi? Bu durumda mitlerin anlattığı hikâyeye odaklanmak, mitosun anlam evrenine ilişkin Eliade'ın belirttiği türden bir "kutsal mitem"i de ıskalamak tehlikesini de içermekte midir? Bu gibi sorular Roxanne Dunbar-Ortiz'in feminist dalgaların yıkıcı gücü için kullandığı "tsunami" benzetmesini akla getirmektedir. Dunbar-Ortiz, feminist hareketin dalgalarının tıpkı bir tsunami gibi silip süpürücü ve yok edici bir gücünün de olduğunu belirtir (akt. Baumgardner, 2011). Dunbar-Ortiz'e göre yıkıcılık kadını ikincilleştiren ve eşitsiz bir yapıya mecbur bırakan tüm kalıpların yok edilmesidir. Bununla birlikte feminist dalgaların oluşturacağı yıkıcı tsunaminin aynı zamanda mitlerin ya da kadim anlatıların özlerine ilişkin anlamları da silip süpüreceği, her mitin çeperinde oluşacak kaygan zeminin akıbetini de tartışmanın eksenine dahil etmek zarureti vardır. Bu yönüyle feminist yaklaşımların mitolojik hikâyelere hermenötik açılımlar getirirken kendi içinde birtakım problematiklere de yol açtığı söylenebilir. İlk elden akla gelebilecek bu sorunsallar mitolojik metinlere eleştirel yaklaşma yöntemlerine eklenmelidir.

Bir metnin anlam evrenine ilişkin yaklaşımları içeren alımlama ve yorumlama her ne kadar kuramsal çerçevelerle sınırlandırılmışsa da mitlerin yorumlanması ve yeniden yazılmasında bu çerçevenin nasıl biçim alacağı tartışmalıdır. Kutsal metinleri eleştirel bir analize tabi tutan Sarah Grimke, cinsiyetin topluma yansıyan ve farklılık gösteren ayrımının geleneklerin *keyfi tutum*undan kaynaklandığını belirtir (Donovan, 2017: 46). Keyfilik ataerkil düşünce sisteminin kadını ahlaki ve düşünsel olarak konumlandırdığı ikincillik alanı olmalıdır. Belirtilen türde bir keyfilik; mit eleştirisi yapılırken ve yeniden yorumlamalarla yeni çerçeveler çizilirken karşılaşılabilecek keyfilikleri de içermektedir. Buna göre mitlere ilişkin yeni alımlamalar, mitlere giydirilen kıyafetlerin "uygunluğu"nu belirleyen bir normun olmayışıyla amorf bir düzlemi de inşa edecektir.

Bir başka sorunsal, mitlerin değiştirildiğine, dönüştürüldüğüne, belirli bir bilinci taşımak zorunda bırakıldığına ve ideolojik bir araç olarak kullanıldığına ilişkin itirazların karşısına konulan feminist ye-

niden yazımlarda görülmektedir. Mitlerin feminist yaklaşımlarla kadın merkezinden yeniden yorumlanması ya da yazılması önerileri aynı araçlarla bu defa feminist teoriyi yüklenmiş olarak mitleri anlam evrenlerinden uzaklaştırmak anlamına gelmez mi? Mitleri yeniden yorumlarken yazılan salt doğası üzerinden kadın mıdır yoksa feminist mit eleştirisinin çerçevesini çizdiği feminist ideolojiyi yansıtan bakış açılarıyla inşa edilmiş kadınlıklar mıdır? Bu durumda yeniden yorumlamalarda tahakküm bağlamında aterkiye benzer "anaerkil" anlamların yüklenmesiyle mitleri bir kez daha ama bu defa feminist ideolojik bir araca dönüştürmek kaçınılmaz görünmektir. Ehemmiyeti olması hasebiyle zikredilmesi kaçınılmaz olan bir örnek dişil tahakküm sayılabilecek bu izleği daha net açıklayacaktır. Protofeminist olan 1589 İngiltere'sinde yazdığı *Protection For Women*'da Jane Anger Havva'nın Adem'den üstün olduğunu savunur. Anger yazısında Havva'nın Adem'in "kusurları giderilmiş modeli"[15] olduğunu yazmaktadır. Anger'in görüşüne göre Adem "cüruf ve kirli çamur"dan yapılmışken Tanrı Havva'yı Adem'in etinden "ondan daha saf olsun diye" yaratmıştır. Birinin topraktan diğerinin o toprağın ete kana bürünmüş bedeninden yaratılmış olması Anger'e göre kadın üstünlüğünün kökenini göstermektedir. Bu düşünce sosyal medyada kadın despotizmini ifade etmek için kullanılan "feminazi" tabirine paralel bir kadın tahakkümünü getirmektedir. Belirgin bir ırk ayrımcılığını sezdiren bu görüşlerin ataerkil düşünce sisteminin tahakküm edici yapısından farkı bulunmadığı görülebilmektedir. Bu probleme eklenecek diğer bir husus ise mitlerin cinsiyet sembolleriyle yüklü fenomenlerinin yeniden inşa edilmesi süreçlerinde dişil dilin ekseninin ölçeklendirilme belirsizliğidir. Bu belirsizlik kadınla ilgili temaların yeniden yazılma süreçlerinde mitleri feminist ideolojinin insafına bırakmak tehlikesini de içermektedir.

Feminist mit eleştirinin bir başka problemi tek merkezli bakış açısına sahip oluşudur. Tıpkı, üçüncü dalga feminist isimlerin ikinci dalga feministleri eleştirdikleri tek merkezci, sadece Avrupalı beyaz kadını gören, diğer coğrafyalardaki kadınlıkları ıskalayan bakış açılarına sahip olduklarına ilişkin itirazlar bugün üçüncü dalganın isimleri tarafından kuramsallaştırılan feminist mit eleştirisi için de geçerlidir. Ataerkil Yunan mitolojisinin Doğu mitolojilerini baskıladığına, erkek

[15] Aktaran Donovan, *Feminist Teori*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s.21.

merkezli Batı paradigmasının kendisinden başka kültürleri görmezden geldiğine ilişkin eleştirilerin[16] farkında olan feminist mit eleştirisi, Batılı mitolojik müktesebat dışında diğer coğrafyaların ürettiği mitolojilerden en iyimsel tabirle habersizdir. Bu durumda şu sorunun sorulması elzemdir: Eleştirilen ya da yeniden yazılmak üzere yıkılan kimin hikâyesidir? Örneğin Türk mitolojisinde kadının obanın, evin direği olarak görülen değeri, Amazon kadınlarının toplumsal konumlarına ilişkin hikâyeler, Hint mitolojisinin Rigvedalar öncesi ana soylu potansiyelini görünür kılan dişil unsurlarla öne çıkan mitolojik anlatılar gibi birçok örnek modern yeniden yazımlara gerek duyulmayacak denli zengin dengeli toplumsal rol paylaşımlarını ele vermektedir. Türk, Mısır, az bilinen İnka, Aztek ve uzakdoğu mitolojilerinde ataerkil etkilerin yapay görünürlüğüne rağmen güçlü ana soylu temaların varlığı dikkat çekicidir.

Öte yandan mitlerin ortaya koyduğu kadın simgelerinin kadınlar tarafından eleştirilmesi kadar erkeği de tanımlayan erkekliklere itirazların olması beklenir. Bell Hooks, feminizmin toplumda erkek düşmanlığı şeklinde yanlış algılandığını, ataerkil düzeneklerin tahakküm edici yapısının ortadan kaldırılmasının erkeği de rahatlatacağını belirtir. Bu rahatlama toplumsal erkeklik baskılarından başlayarak, ırkçılığın, sömürgeciliğin ya da kapitalist sistemin erkeği kalıplar içine mecbur bırakan bütün çıktılarıyla ilişkilidir (Hooks, 2002:10). Hooks'un belirttiği

[16] Feminist eleştirinin mitolojilere olduğu kadar diğer ulusların kadın deneyimlerine de yabancı kaldığı eleştiri konusu edilmektedir. Örneğin siyahi ya da Afrikalı kadınların feminist hareket tarafından görülmemesi uzun süre eleştirilmiştir. Ancak 2000'lerden sonra fiber ağların ve teknolojik iletişim alanların artmasıyla başka kültürlere ilişkin kadınlıklar ve deneyimler paylaşılır olmuştur. Bir başka dışlayıcı tutum bazı kadınların domestik tecrübeleri merkeze alarak ataerkil yapılara karşı durduğu feminist duruşlarda yaşanmıştır. Örneğin İslamî feminizm uzun süre tartışma konusu olmuştur. İslamî feminizm, Doğulu toplumların cinsiyet eşitliğini hak ve adalet merkezli kurmanın gerekliliği üzerine inşa edilmiş görüşlerden oluşmaktadır. Feminizmin içindeki farklı yaklaşımlardan birisi olan hareket, kadın-erkek eşitliğinin İslamiyet'le uyumlu olduğunu, biyolojik farklılıkların "fıtrî" eksende ele alınması gerektiğini asıl mücadele alanının cinsiyete bağlı kültürel farklılıklar olduğunu savunmaktadır. İslamî feministler, ayet ve hadislerin geleneksel yorumlamlarla rotalarının değiştirilerek kadın karşıtı tarihsel bagajları yüklendiğini ve bunun ataerkil yapıyı güçlendirdiğini dile getirmektedir (Fatmagül Berktay, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, 4.bsm., İstanbul, Metis, 2012; Hidayet Şefkat Tuksal, *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri,* Ankara, Kitabiyat, 2020). Batılı feminist görüş feminizmin aydınlanmacı, pozitivist ve rasyonalist yapısına dikkat çekerek dinî yapıların oluşturduğu geleneksel çerçeve içinden kadınların savunulamayacağı üzerinden İslamî feminizmi eleştirmektedirler. Batılı feminist görüşün, Avrupa merkezli erkeğin inşa ettiği Aydınlama paradigmasının kadını kısıtlayan pozitivist ve rasyonel alanı içinden İslamî feminizme eleştiri yöneltmesi bir yandan üçüncü dalganın savunduğu bütün kadınları kuşatıcı "kızkardeşlik" ilkesi ile çelişmekte bir yandan da erkek merkezli düşüncenin pusulası üzerinden ayrımcı bir rota oluşturulması anlamına gelmektedir. Dördüncü dalga bu yönüyle daha kuşatıcı ve bütüncül kadın tecrübesine odaklanmıştır.

hususa bakılacak olursa mitlerin ürettiği erkekliklerin de tartışılması gerekmektedir. En çok dolaşımda olan mitolojik erkek anlatılarına bakıldığında, Zeus'la özdeşleşen evliliğin sadakat temelinin sarsılması (çapkınlık, aldatma), yine Zeus'la özdeşleşen cinsel gücün abartılması (birden çok kadını elde etme isteği), Poseidon'un Medusa'ya saldırısıyla simgeleşen güzellik karşısında iradenin kontrol dışı kalması (tecavüz, saldırı), Apollon'un Daphne'ye saldırısıyla hatırlanan kadın bedeninin erkek narsizminin nesnesi haline dönüşmesi anlamına gelen kadını ölümüne elde etme isteği (taksirle ölüme sebebiyet), Hades'in Persephone'yi zorla kaçırmasında görülen ölümcül platonik ilişki (kız kaçırma, zorla alıkoyma) gibi mitler yoluyla inşa edilen erkeklikleri bir yandan erkeği adalet sınırlarının dışında konumlamakta bir yandan da kadın düşmanlığın faili durumunda sabitlemektedir. Mitolojinin kaynaklık ettiği kadınlıkların kabullenilmeyen içeriklerinin yanında mitlerin ürettiği erkekliklerin de toplumsal adalet ve hakkaniyet üzerinden eleştirilmesi gerekmektedir.

Mitler sadece bugüne gelmiş mitik hikâyelerden ibaret değildir. Cinsiyet ayrımcılığının kökenlerinin mitlere dayandırılmasının kültürel gelenek, ortak insanlık hafızası, mitlerin doğal yapıları ve toplumların sosyo-kültürel farklılıkları üzerindeki tesirleri ehemmiyet arz etmektedir. Mitler aynı zamanda toplumların ortak kültürel hafızlarının, onları diğer kültürlerden ayıran özelliklerin ve kendine özgü davranış kalıplarının da deposu niteliğindedir. Bir milleti diğerlerinden ayıran özellikler o milletin kimliğini ortaya koyarken, farklılıkların zengin etkileşimlerden neşet edecek olan evrenselliğini de kendisine saklı tutar.

Mitlerin yapısıyla ilgili olan bir başka husus mitlerin mitik dönemden gelme köken sürekliliğinin "kesintisiz" gerçekleşebilmesi için kırılıma uğramaması gerektiğidir. Mitik dönemlerin anlatılarının modern dönem terminolojisindeki karşılıkları sert bir anakronizme neden olmakta, mitos dünyasının kutsalla ilişkisi modern dönemlerde seküler epistemoloji ile denkleştirilmektedir. Feminist bazı isimlerin şiddetle eleştirdiği[17] dinler tarihçisi Mircea Eliade mit yıkımını eril düşüncenin müdahalesinin olduğu ilk zamanlara bağlaması da (Eliade, 2001: 143) bu eksende değerlendirilmelidir.

[17] Editörü olduğu *Encyclopedia of Religion*'daki makalelerin erkek merkezli dil üzerinden eril fenomenleri görünür kıldığını belirten Ursula King, Eliade'ın dinler tarihi alanında ses getiren feminist çıkışları görmezden geldiğini, bu savı destekleyecek ansiklopedi maddelerinin, başlıklarının ve içeriğinin çokça örneklendirilebileceğini belirtir (Ursula King, "A Question of Identity: Women Scholars and the Study of Religion", *Religion and Gender*. Ed. Ursula King. Oxford, 1995, 236. pp. 219-244).

Sonuç

İnsan davranışlarını kapsayan zaaflar, eksiklikler, aşırılıklar, hırslar, tutkular mitler üzerinden simgesel anlamlarla günümüze kadar gelmiştir. Mitlerin bu özellikleri hayatın her alanına o kadar sirayet etmiş ve hayatın kendisiyle bütünleşmiştir ki ne kadına ne de erkeğe ilişkin düşünce kalıplarının tamamen yok edilmesi mümkün değildir. Nitekim Eliade mitlerin bu durumunu şu sözlerle dile getirmektedir: "Bugün, XIX.yüzyılın hissetmiş olmasının bile mümkün olmadığı bir şey anlaşılmaya başlanmıştır: bu da simgenin, efsanenin, imgenin, manevî hayatın özüne ait oldukları; bunları gizlemenin, sakatlamanın, geriletmenin mümkün olduğu, ancak asla yok edilemeyecekleridir." (Eliade, 1992: XVIII). Eliade'ın tanımlamasında simgenin ne olduğuna baktığımızda onun mitlere ilişkin görüşünün bugün kadın-erkek toplumsal rolleriyle eleştiri konusu edilen ve değiştirilip yeniden yazılmaları önerilen yaklaşımları daha net tahlil etme imkanımız doğmaktadır. Eliade simgenin mit içindeki konumunu, "Simge (sembol), bir nesneye veya bir eyleme yeni bir değer *eklemekte*, ama bu yüzden de onların kendilerine özgü ve dolaysız değerlerine dokunmuş olmamaktadır" şeklinde açıklar. Bu durumda her *ekleme* insana ilişkin yorumu içermekte fakat eklemenin yapıldığı *öze* ilişkin *değer* yerinde durmaktadır.

Mitlere kendi yapısal formları içinden değil, onların inşa ettikleri toplumsal anlamlar üzerinden bakan feminist mit eleştirisi, mitlerin kadın aleyhine kurgulanmış yapılarına odaklanmaktadır. Buna göre her *ekleme*, kadını biraz daha cinsiyet merkezli sınırlara hapsetmiş ve mitler erkek egemen sistemin sürekliliğini sağlayan aparatlar haline dönüştürülmüştür. Yunan mitolojisindeki *Pandora'nın yaratılışı* ve Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan *cennetten kovuluş* anlatılarında yer alan kadın imgesine karşı çıkan feminist eleştiri, kadının kötücül özelliklerle anlatılmasının kökenlerini mitlere kadar dayandırmaktadır. Mitolojik anlatıların günümüz kadın (ve erkek) tasavvurunu inşa edecek kadar olgusal kalıplara dönüştüğünü savlayan feminist mit eleştirisi bu anlatıların ataerkil tondaki yapılarını sökerek metni yeniden yazmak gibi postmodern okuma yöntemiyle mitlerin cinsiyetçi yapısını ataerkil izleklerden arındırmayı önermektedir. Cinsiyet merkezli ayrımcılığın kökenine ilişkin tartışmalarda yan yana gelen kadın ve mit kavramları bu çalışmada feminist eleştiriler üzerinden ele alınmıştır. Kötücül kadın imgelerinin sanat ve edebiyat yoluyla, zaman içinde siyasal ideo-

lojik ve kültürel yükleri de üstlenerek günümüze kadar geldiğini ileri süren feminist bakışın görüşleri ve görüşlerin taşıdığı problematikler bu çalışmanın ana ekseninde tartışılmaktadır.

Kökenini mitolojik anlatılarda gördüğümüz, kadına ilişkin indirgeyici ve ikincilleştirici anlam evrenlerinin tarihsel dolaşımla kanıksanmış olgulara dönüşmesi günümüz kadın algısını pekiştiren bir düşünce kalıbı olarak önümüzde durmaktadır. Her ne kadar eleştirinin ana ekseninde feminizm bulunsa da kadına ilişkin düşünce ve yargılara mitolojik anlatıların kaynaklık ettiği, tarihsel süreç içinde bu düşüncelerin ataerkil sistem tarafından dil, sanat ve edebiyat üzerinden kanıksanmış düşünceler halinde günümüze kadar geldiği gözlemlenmektedir. Dinî ve mitolojik Batılı kaynaklardan hareketle yapılan mit eleştirisinin odağındaki tartışmaların aynı zamanda Doğu toplumlarını da etkilediği görülmektedir. Zira Doğu toplumlarının kadınlıklar ve erkeklikler üzerine açtığı tartışmaların kendi yerli kaynaklarından ziyade Batılı kaynakların etkisinde sürdürüldüğü düşünülmektedir. Bu nedenle mitlerin çizdiği kadınlıklar ve erkekliklerin Batılı kaynakların ekseninden uzaklaşılarak Doğu kültürlerinin ürettiği mitolojik ve dinî kaynaklar üzerinden yeniden tespit edilmesi zarureti belirmektedir. Bu tartışmalar ekseninde mitlerin yıkılması değil, ataerkil yapılardan ayrışmasıyla birlikte içlerinde bulunan dişil potansiyelin ortaya çıkartılarak okuması, yaratılışın doğasına uygun adalet ekseninde bakış açılarını önemli kılmaktadır. Bu bakış açıları bir yandan mitlere ilişkin sağduyulu yaklaşımı bir yandan da feminist görüşün radikal çeperlerinin yumuşatılmasını beraberinde getirecektir.

Mitolojik hikâyelerde yeni bir dilin kurulmasıyla biyolojik ve toplumsal cinsiyet düzenlerinde bir değişiklik olabilir mi ya da patriarkal yapının yeni bir dille dönüştürülmesi, cinsiyet merkezli yaklaşımlardan temizlenmesi ve yeni bir bilincin sağlanması mümkün müdür? Bu durum, insanlığın başlangıcından bu yana erkek merkezli düşüncenin yazdığı çizdiği konuştuğu simgelediği mitik uzantıları ve ritüelleri kapsayan bir pratikler dizgesinin karşı çıkılamaz evreniyle hesaplaşmak anlamına gelmektedir. Bu yönüyle ne feminist söylem ne ataerkil söylem mitlerin özüne ilişkin derin yapıyı etkilemektedir. Mitler kendi oluş zeminlerinde insan bilincine sembol, imge ve imajlarla gelirler ve tek kriter bütünlüklü evren algısıdır. Kadın ve erkek de bu düşünceye dahildir. Fizyolojik cinsiyetlerin fark yaratmadığı ideal bir dünya tasavvurunu inşa etmek bu bütünlüklü evren düşüncesiyle mümkün görünmektedir.

Kaynakça

Balkin, J.M. (2004). "Yapısöküm". (Çev. Kasım Küçükalp). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (13/1). (ss. 321-332).

Başkan, F. B. (2011). Canavardan, Kızkardeşe: Medusa Mitinin 20.yy. Kadın Şairler Tarafından Tekrar Yazımı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi II. Uluslararası Edebiyat ve Bilim I Sempozyum Bildiriler Kitabı*, Ankara (ss.88-96).

Beauvoir, S. (1956). *The Second Sex.* Translated by H. M. Parshley. London. Jonathan Cape Thirt Bedford Square.

Berktay, F. (2012). *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*. 4.bsm., İstanbul. Metis.

Berktay, F. (2014). *Feminist Teoride Açılımlar.* Ed. Y. Ecevit, N. Kalkıner. Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları. 4.Basım. Eskişehir. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Bernal, M. (1991). *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization 1785-1985*. New York. Vintage.

Cavarero, A. (2017). *Platon'a Rağmen: Antik Felsefenin Feminist Bir Yeniden Yazımı*. (Çev. Bilge Tanrısever). İstanbul. Otonom Yayınları.

Cixous, H. (1976). *The Laugh of the Medusa.*Trs. Keith Cohen and Paula Cohen. Signs. Vol:1. No:4 (Summer).

Davidoff, L. (2002). *Feminist Tarih Yazımında Sınıf ve Cinsiyet.* (Çev. Zerrin Ateş). İstanbul. İletişim Yayınları.

Direk, Z. (2013). *Başkalık Deneyimi.* İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.

Direnç, D. (2008). *Kadın Yazarlardan Eski Masallar Yeni Meseller,* İzmir. Ege Üniversitesi Basımevi.

Donovan, J. (2012). *Feminist Theory: The Intellectual Traditions*. New York. Continuum Internaional Publishing Group.

Eliade, M. (1992). *İmgeler ve Simgeler.* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul. Gecce Yayınları.

Eliade, M. (2001). *Mitlerin Özellikleri.* İstanbul, Omnia Yayınları.

Estin, C.; Laporte, H. (2002). *Yunan ve Roma Mitolojisi.* 3.bsm., Ankara. Tübitak Yayınları.

Graves, R.; Patai, R. (2009). *İbrani Mitleri: Tekvin-Yaratılış Kitabı*. (Çev. Uğur Akpur). İstanbul, Say Yayınları.

Grimal, P. (1986). *The Concise Dictionary of Classical Mythology.* Basil Blackwell, Great Britain.

Gündüz, Ş. (1998). *Dinler ve İnançlar Sözlüğü.* Konya. Vadi Yayınları.

Haneş Ioana-Gianina, About Two Concepts: Postmodernizm and Rewriting, Theory, History and Literary Criticisim. Çevrimiçi: http://www.jhss.ro/downloads/17/articles/4%20Hanes.pdf Erişim: 19.10.2023).

Heidegger, M. (1984). "Die Griechische Deutung Des Menschen In Sophokles' Antigone", Hölderlins Hymne "Der Iser". Gesamtausgabe, Band 53, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann Verlag.

Hesiodos. (1948). *İşler*. (Çev. Suat Yakup Baydur). İstanbul. Milli Eğitim Basımevi.

Hooke, S. H. (1963). *Middle Eastren Mythology.* Penguin Books. Harmondsworth.

Hooks, B. (2000). *Feminism Is For Everybody Passionate Politics.* Cambridge. MA: South End Press.

Humm, M. (2013). *A Reader's Guide to Contemporary Feminist Literary Criticisim.* New York. Routledge.

Irigaray, L. (1985). *This Sex Which Is Not One.* New York. Cornell Uniersity Press.

Jung, C.G. (2005). *Dört Arketip.* İstanbul. Metis.

Kalaycı, N. (2019). Yaralarım Benden Önce Vardı: Uygarlığın Kuruluş Mitlerine Dair Feminist Bir Okuma, e-Skop Sanat Tarihi Eleştiri, 24/5/2019. Çevrimiçi: https://www.e-skop.com/skopbulten/yaralarim-benden-once-vardi-uygarligin-kurulus-mitlerine-dair-feminist-bir-okuma/4991. (Erişim: 20.10.2024).

Kramer, S. N. (1963). *The Sumerians Their History and Character.* Chicago-London. The University of Chicago Press.

Kuşanaç, B. (2019). Bahar Kuşanaç, "20.Yüzyıl Dramasında İmajinatif Karşıt Diskur Olarak Anaerkil Mitografya". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.* İzmir.

Levi-Strauss, C. (1995). *Myth and Meaning: Cracking the Code of Culture*. Schocken.

Lyotard, F. (2014). *Postmodern Durum. (*Çev. İsmet Birkan). İstanbul. Bilgesu Yayınları.

Marshall, G. (2005). *Sosyoloji Sözlüğü.* (Çev. Osman Akınhay- Derya Kömürcü). Ankara. Bilim ve Sanat Yayınları.

Millet, K. (1987). *Cinsel Politika.* (Çev. Seçkin Selvi). İstanbul. Payel.

Mitchell, J. (1984). *Psikanaliz ve Feminizm.* Çev. Ayşe Kurtulmuş. Ankara. Yaprak Yayınları.

Ostriker, A. (1987). *Stealing the Language: The Emergence of Women's Poetry in America*. Women's Press.

Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi I.,* 5.bsm. İstanbul. TTK Yayınları.

Penglase, C. (2005). *Greek Myhts and Mesopotamia: Parallels and Influence in the Homeric Hymns and Hesiod.* New York. Routledge.

Postl, G. (2009). "Taklit Etme, Alıntılama, Altüst Etme Irigaray'ın Taklit Kavramının Politikası". *Cogito.* Bahar (58).

Rich, A. (1972). "When We Dead Awaken: Writing as Revisionism" *College English.* V.34. No.1. 1972 (pp. 18).

Spivak, G.C. (2007). *Köklerim Havada.* (Çev. Hasan Bülent Kahraman). İstanbul. Agora Kitaplığı.

Tökel, D. A. (2001). "Sanat ve Edebyatın Kaynağı Olarak Mitler". *Bilig* 16. Kış. (ss. 59-81).

Walters, M. (2009). *Feminizm.* (Çev. Hakan Gür). Dost, Ankara.

Yavuz-Çeşmeci, S. (2021). "Mit Yıkımı: Mitlerin Çağdaş Metinlerle Yeniden Yorumlanması", *Eskişehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktor Tezi***.** Eskişehir.

Yıldız Akgül, T. (2012). Antik Yunan'dan Modern Sonrasına "Myth" Kavramının Evrimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi SBE. Yayımlanmamış Doktora Tezi.* İzmir.

Yolcu, M.A. (2013). Havva'nın Öyküsü: Kozmolojik ve Antropogonik Mitlerden Kadın Yaratımına Senkritik Bir Yaklaşım. *Folklor Edebiyat*. Sayı:73/1. Cilt: 19 (ss.185-196).

Zingsem, V. (2006). *Lilith. (*Çev. Devrim Doğan Süzer). İzmir. İlya Yayınevi.